

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Харківський національний університет внутрішніх справ

Факультет № 6

Кафедра фундаментальних та юридичних дисциплін

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

**з навчальної дисципліни «Історія держави і права зарубіжних країн»
обов'язкових компонент освітньої програми
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти**

**за темами 7-8: «Західноєвропейські держави і право в період
зародження та розвитку феодалізму»**

081 Право (правозастосування)

**м. Харків
2023 рік**

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 25.09.2023 № 8

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 р. № 5

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з юридичних дисциплін
Протокол від 22.09.2023 _№ 8

Розглянуто на засіданні кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін
(протокол від 18.08.2023 р. № 8).

Розробники:

1. Професор кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, доктор юридичних наук, професор **Кириченко В. Є.**
2. Доцент кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат юридичних наук, доцент **Зайцев Л.О.**
3. Доцент кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат юридичних наук, доцент **Головко Б. Г.**

Рецензенти:

1. Завідувач кафедри теорії та історії держави і права факультету № 1 ХНУВС, кандидат історичних наук, доцент **Логвиненко І. А.**
2. Професор кафедри міжнародного права Харківського національного університету ім. В.М. Каразіна, доктор юридичних наук, професор **Гавриленко О. А.**

План лекції

I. Загальна характеристика європейської феодальної держави і права.

- 1) Джерела феодального права.
- 2) Феодальна власність. Алод, бенефіцій, феоде.
- 3) Римсько-католицька церква і феодальна держава у Західній Європі.
- 4) Сеньйоральна, станово-представницька й абсолютна монархія у країнах Західної Європи.

II. Імперія Франків.

- 1) Становлення держави.
- 2) Салічна правда.

III. Франція

- 1) Становлення держави.
- 2) Право.

IV. Канонічне і міське право у країнах Західної Європи в епоху Середньовіччя.

- 1) Канонічне право.
- 2) Середньовічне міське право.

Рекомендована література:

Основна:

1. Страхов М. М. Історія держави і права зарубіжних країн: Підруч. – 2-е вид., перероб. та доп. – К.: Ін Юре, 2003.
2. Історія держави і права зарубіжних країн / Під ред. Л. М. Мймескулова - Х, 2011.
3. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн / За ред. Гончаренка В.Г. - К., 1998.- Т. 1 і 2.

Додаткова:

1. Макарчук В. С. Загальна історія держави та права зарубіжних країн. – К.: Ін Юре, 2001. – 624 с.
2. Рубаник В. Є. Лекції з історії держави та права зарубіжних країн. – Х.: Одиссей, 2003. – 386 с.
3. Федоров К.Г. Історія держави і права зарубіжних країн. - Київ, 2002.
4. Черниловский З. М. Всеобщая история государства и права. – М.: Велби, 2002. – 592 с.

Інформаційні ресурси в Інтернеті

1. ООН // <http://www.un.org/ru/>.
2. "Incunabula" // <http://incunabula1.narod.ru/temkatrus/antavt.htm>.
3. Internet Modern History Sourcebook // <http://www.fordham.edu/halsall/mod/modsbook.asp>.
4. Електронна бібліотека підручників // <http://www.info-library.com.ua/>.
5. "Історія на Vuzlib.net" // <http://www.history.vuzlib.org/>.

Текст лекції

I. Загальна характеристика європейської феодальної держави і права.

Системотворчим фактором того суспільства, яке називається «феодалізмом», є **феод**. Це слово походить від старогерманського *feudus* (фойдус) – так називався земельний наділ, який лицар одержував за свою службу. Європейський фео́д має в історії багато аналогів. У Древньому Вавілоні – службовий наділ (**ільк**), західноєвропейському фео́ду відповідає російський служилий маєток, в Арабському халіфаті – **ікта** – наділ, який належав державі, з якого воїн-іктадар отримував прибуток; в Імперії Великих моголів – **джагір**.

Безумовно, сам по собі шматок землі не більше ніж ґрунт і не є фео́дом. Фео́дом земля стає тоді, коли залучається, як цінність, до суспільних відносин. Не субстрат землі – її речовина – визначає стосунки між людьми, а те, що вона за певних історичних умов стає **цінністю**, володіння якою можливе лише за певних стосунків між людьми. У принципі, **тип** відносин, подібний до феодалізму, можливий і на базі інших **цінностей** в умовах іншої матеріальної культури, за умови, що ці цінності достатньо важливі і володіння ними можливе лише при певному ієрархічному підпорядкуванні людей. У певному плані **феодалізм – лише частковий випадок ієрархічно організованого суспільства**. За умов натурального господарювання, при слабкому розвитку товарно-грошових відносин, у всіх країнах основним природним засобом забезпечення служилого стану (військового чи цивільного) є земля. Служиле земельне володіння, в європейському варіанті – **феод**, тягне за собою цілу систему політичних і правових зв'язків, які утворюють феодальне суспільство і феодальну державу. Логіка цієї системи полягає в наступному. Кожен етнос (народність, народ) потребує цілісності, виживання у специфічних природних умовах та історичному оточенні інших етносів і народів. У кожного суспільства це породжує певні централізовані функції: управлінські, військові, підтримування внутрішнього миру. Ці функції породжують, у свою чергу, необхідність виділення із суспільства особливого прошарку людей, які

здійснюють ці функції. Цей «розподіл праці» відбувається природно, органічно. В невеликих суспільствах, громадах ці функції можуть здійснюватися самими общинниками, по чергово або всіма разом. Але у великих суспільствах ці функції виокремлюються і викликають появу «особливого прошарку людей», які складають «державу». Утримання держави покладається на плечі громади, народу у вигляді різного роду повинностей, головна з яких – або обробка феодин служилого стану (панщина), або натуральні платежі продуктами землеробства і ремесла (оброки). У літературі це часто називається «феодин експлуатація». Однак не слід забувати, що «експлуататори» - служилий стан – необхідна умова існування етносу, народу; вони охороняють суспільство, забезпечують внутрішній мир і порядок. В ідеальному випадкові вони необхідний елемент системи. Возвеличуючись над суспільством, набуваючи влади, вони виокремлюються у панівні стани – феодин. Вертикаль управління складається тут як система ієрархічних сеньйорально-васальних відношень – від простого лицаря до короля. Ці зв'язки і становлять власне феодину державу. Зв'язковим фактором виступає все той же феодин; у даному випадку він виступає як **лен**, тобто службовий земельний наділ («утримання»), одержане васалом від сеньйора. Лен породжує особливі зв'язки між сеньйором і васалом: сеньйор опікується своїм васалом, в умовах «кулачного права» захищає його, васал же приносить сеньйору клятву на вірність, зобов'язаний йому військовою службою, участю в суді тощо. Взаємостосунки між сеньйором і васалом регулюється особливою галуззю феодинного права – **ленним** правом (класичний зразок – «Саксонське свічадо»).

Сеньйорально-васальська монархія існує в Європі включно до XII сторіччя. Зростання міст і міських станів породжує нову історичну силу, яка відіграє в історії подвійну роль. З одного боку, міста наповнюють королівську скарбницю, дають королю можливість менше залежати від своїх васалів і посилити свою владу; з іншого – міста (**бурги**, звідси – буржуа, буржуазія) вимагають своїх гарантій самоуправління (комуни), своєї долі влади. Так створюються передумови для виникнення станово-представницьких закладів, в яких представлені духівництво, дворяни, буржуазія (парламенти, генеральні

штати, ландтаги, кортеси). Зароджуючись у надрах феодального суспільства, вони стають прообразом майбутніх сучасних представницьких закладів.

У подальшому союз міст та королівської влади призводить до встановлення абсолютної монархії, до централізації. Сеньйоральна влада королів перетворюється у власну державну владу, яка спирається на бюрократичний апарат. Це остання стадія феодальної держави. Зростання міст, розвиток промисловості та торгівлі, товарно-грошових відносин уже не вміщуються у феодальні норми організації суспільства. Клас феодалів стає історично себе віджилим. Наступає епоха буржуазних революцій.

Відзначені загальні риси феодальної держави не виключають надзвичайного різноманіття його конкретно-історичних форм. Перш за все, розрізняють два **типи** феодальних систем, умовно названих «азіатським» та «європейським». В азіатському типі (це, як правило, колишні східні деспотії) феодальні стосунки будуються на підставі **державної** влади на землю. Тут держава виступає сукупним феодалом, а клас феодалів – корпорацією чиновництва і військово-службового стану. Істотна відмінність – **відсутність приватного спадкового лену**. Феодальна рента тут присвоюється безпосередньо державою і через казну різноманітними способами розподіляється серед служивого стану. Тут немає особистого феода і особисто залежних від окремого феодала селян – вони є **кріпаками держави**. Тут не складаються сеньйорально-васальські зв'язки і немає герцогів, графів, баронів, віконтів, шевальє тощо. Іслам, який панує у більшості таких держав, вважає (формально, безумовно), що у суспільстві «правовірних» (умма) всі рівні. Вважається, що халіфом, наприклад, може бути обраний раб-негр, якщо він «благочестивий» мусульманин. Аналогом європейської спадкової титульної ієрархії тут виступає чиновницька ієрархія. Відсутність приватного лену і, відповідно, особистого зацікавлення східного феодала-чиновника в господарчому прогресі робить таку форму феодалізму історично застійною. У «західній» моделі феодалізму феодала «годує» його власний земельний наділ із селянами, що його заселяють. Якщо він розорить свій феодал, у нього не буде

іншого. Східний феодал-чиновник має невичерпний феодал – державну казну. Західна модель феодалізму, за всіх її соціальних недоліків, все ж найбільш динамічна і прогресивна. Як і феодалська держава, **феодалське право** неоднакове у різних системах феодалізму. Загальною відмінною рисою «західного» феодалського типу є його **становість**, тобто **правова нерівність** людей залежно від приналежності до тієї чи іншої соціальної групи, корпорації. Сеньйорально-васальні відносини серед феодалів регулювалися **ленним правом** (лен – земельне володіння (феод), який отримував васал від вищого феодала – свого сеньйора – за службу); стосунки між феодалами і селянами (серви, вілани), регулювалися власне **феодалським (кріпосним)** правом; у містах діяло **міське право**. Принцип нерівності у праві – докорінна риса західного феодалського права: не рівні у праві король і герцог, герцог і граф, граф і шевальє; нерівні лицар і селянин, нерівні селяни фригольдер та копігольдер, серв та вілан; нерівні учень цеху, підмайстер і майстер. Виникнення станового ладу потребувало створення особливих нормативних систем для регулювання стосунків як у середині кожного стану, так і для забезпечення їхньої взаємодії з іншими соціальними прошарками. Феодалське право характеризується виникненням корпоративних правових систем, тобто кожен стан виступав єдиною корпорацією зі своїми правами і привілеями. Можна виділити декілька таких правових систем: ленне право, маноріальне право, канонічне право, міське право. Особливістю феодалського права є також **правовий партикуляризм** – існування власне традиційного права в окремих історичних областях держави. Правовий партикуляризм визначався розвитком імунних прав, сеньйорального законодавства і сеньйоральної юстиції.

Джерела феодалського права. Основним джерелом у період, що розглядається, є **правові звичаї**. Вони органічно інтегрувалися у феодалські стосунки, які функціонували на основі приватного права. Більшість норм феодалського права ґрунтувалася на традиції і стала обов’язковою в силу їхнього багатократного повторення. Правові звичаї ґрунтувалися на поняттях колективної відповідальності, помсти, співмірної власне завданій шкоді,

примирення сторін, клятви. З часом учені-юристи здійснюють спробу систематизувати звичаєве право («Звичаї феодин», «Звичаї Барселони», «Саксонське свічадо»).

Важливе значення мало **договірне право**, зафіксоване у хартіях та жалувальних грамотах. Хартії являли собою саме договори між феодалами і городянами, королівською владою і вільним населенням. У таких хартіях закріплювалися права-привілеї й обов'язки васалів, городян, селян. Вони скріплювалися здійсненням колективної присяги. Феодальне право розвивалося також у формі **прецедентів** – рішень, які приймалися судами або органами самоуправління у часткових випадках. Вони записувалися і в подальшому застосовувалися за аналогією. Норми загального характеру, зафіксовані в нормативно-правових актах (**законодавстві**), з'являються порівняно недавно. Вони стають важливим джерелом у силу зміцнення королівської влади і з розвитком міського самоуправління.

В «азіатському» типіві феодалізму правові системи мають свої особливості. У країнах ісламу право нероздільно пов'язане з **догмами релігії** й ґрунтується на священній книзі мусульман Корані; у Китаї на традиціях конфуціанства, в Індії, у значній мірі, на традиціях індуїзму.

Феодальна власність. Алод, бенефіцій, феодин. Під впливом римських інститутів власності у германських племенах відбувається перехід до вільної від родових та общинних обмежень земельної власності – **алоду**. Поняття «алод» вперше з'являється в Салічному законі. Спочатку алоїдальна власність являла собою общинний наділ великої сім'ї, який успадковувався по чоловічій лінії. «Ранній» алод був неповною власністю, володінням, яке обмежувалося верховною власністю общини і правами великої родини, але з тенденцією до перетворення у приватну власність. До VII – VIII сторіччя алод, як нероздільна земельна власність, припиняє своє існування і перетворюється у вільно відчужувану індивідуальну власність. Відчуженню підлягали поля та орні ділянки, луки і навіть ліси. Таким чином, під алодом розумілася відчужувана індивідуально-сімейна земельна власність, яка передавалася у спадок. Вона ще

не вільна приватна власність, але володар одержує значну свободу розпоряджатися нею. З розвитком феодалізму в X – XII вв. алоди дрібних власників перетворюються у залежні селянські утримування. Слабка державна влада була не в змозі захистити індивідуальні права всього підвладного населення, тому з послабленням общинних зв'язків у слабких соціальних суб'єктів виникала потреба у захисті. Це обумовлювало виникнення особистої і майнової залежності селян від великих землевласників, яка оформлювалася у вигляді угоди комендації (покровительства). Взамін господар брав на себе майже всі права й обов'язки державної влади стосовно до підвладного (судові, охоронні, адміністративні функції). Таким чином, відбувалася феодалізація алоду, коли він лише юридично залишався вільною власністю, а фактично включався до сеньйорії в якості залежного селянського утримування.

Одночасно відбувалося формування великого феодального землеволодіння на правах власності. Його джерелами були королівські земельні пожалування в повну безумовну власність (алод) приближеним і церкві, розшарування общини, насильницьке захоплення громадських земель. З часом феодальна власність набуває умовний характер володіння землею, на основі чого між феодалами утворюються стосунки сюзеренітету-васалітету. Крупні феодали значну частину земель роздавали своїм васалам в умовне утримування. Спочатку землі передавалися у пожиттєве умовне утримування - **бенефіції** (реформа Карла Мартелла VIII ст.). Якщо бенефіціарій відмовлявся нести кінну військову службу або розоряв господарство, то бенефіцій можна було відібрати. Після смерті дарителя або одержувача бенефіції землеволодіння поверталось первісному власникові або його спадкоємцям. Для того, щоб продовжити володіння бенефіцієм, потрібно було відновити пожалування (укласти нову угоду зі спадкоємцями).

До XI ст. пожиттєве землеволодіння перетворюється у спадкове умовне утримування – **феод** (або **лен**). Власником феоду вважалися одночасно і його безпосередній утримувач (васал), і сеньйор (той, хто пожалував землеволодіння). Передача феоду від сеньйора (первісного власника) васалу (утримувачу землі)

називалася інвеститурою. Входження у володіння супроводжувалося урочистою церемонією з принесенням клятви вірності сеньйору: васал публічно визнавав себе «людиною» іншого феодала. Васальний договір чітко фіксував обов'язки сторін. Сеньйор повинен був забезпечувати захист васала та його земель від третіх осіб. На випадок смерті васала сеньйор повинен був бути опікуном малолітніх спадкоємців васала, а також оберігати його вдову та дочок. Васал зобов'язувався визнавати верховенство сюзерена (сеньйора), нести військову службу (40 днів протягом року), брати участь у судових зібраннях під керівництвом сюзерена, надавати грошову допомогу (при викупові з полону, при посвяченні у лицарі старшого сина, при заміжжі дочок). Відмова від виконання васальних зобов'язань була підставою для втрати феода. Феод міг вільно відчужуватися, але разом із землеволодінням переходили обов'язки нового володаря слугувати сюзерену.

Римсько-католицька церква і феодална держава у Західній Європі. Церква відіграла особливу роль в історії середньовічної держави. На момент виникнення варварських королівств християнство близько двох сторіч було офіційною релігією Римської імперії. З духовної общини церква перетворилася в соціально-політичну організацію зі своєю ієрархією. Теократична доктрина розглядала церкву як єдину організацію, якій належить право бути посередником між богом та людьми. «Варварські» королі приймали ортодоксальне християнство заради підтримки церкви. Так, Карл Великий спирався на церкву з метою політичної консолідації Франкської імперії. У 800 р. папа Лев III проголосив Карла імператором Римської імперії. В особі імператора франків церква одержала захисника своїх значних земельних володінь та імунних прав. Імператор узаконив церковну десятину. Християнська церква стала крупним земельним власником. Їй належало близько 1/3 земель, які оброблялися. У VII ст. оформлюється церковна юрисдикція: встановлюється церковний імунітет священнослужителів (заборона світського втручання у справи церкви). Пізніше церква набуває права сеньйорального суду стосовно підвладного населення, залежних станів, васалів. Одночасно християнська церква перетворюється в

незалежну, автономно керовану централізовану політичну і духовну організацію. Державні справи стали розглядатися римськими папами як одні з найважливіших аспектів діяльності церкви.

У X – XI ст. християнська церква переживає занепад. По-перше, претензії Західної церкви на особливу політичну роль викликали негативне ставлення візантійських імператорів і східного духівництва. У 1054 р. єдина християнська церква розділилася на західну (римсько-католицьку) і східну (греко-кафолічну, або православну). По-друге, з розпадом імперії Каролінгів католицька церква потрапляє в залежність від світської влади. Так, германський імператор Оттон I, який прагнув відновити Римську імперію, добивається права інвеститури – призначення і затвердження у сані ієрархів церкви (єпископів, а фактично пап).

У XI – XII ст. відбувається «папська революція». Починаючи з Григорія VII, римські папи активно претендують на керівництво всім християнським світом. Католицька церква перетворюється в надтериторіальну, загальноєвропейську «монархію» зі своїми політичними, фінансовими, дипломатичними, судовими органами. За умов феодальної роздробленості католицька церква була самим стабільним інститутом феодального суспільства, що сприяло зміцненню її авторитету. Посиленню церковного впливу на світські справи сприяло впровадження у 1204 р. Іннокентієм II особливого церковного ордену – Інквізиції для боротьби з єретиками, ворогами церкви і релігії, а також для захисту устоїв християнства. Інквізиція була віддана в руки «малоймущих» орденів (переважно домініканців). Інквізитори наділялися необмеженими повноваженнями і підпорядковувалися безпосередньо папі. На випадок спротиву інквізиторам місцеві єпископи і світська влада могли бути піддані прокляттю.

Таким чином, католицька церква перетворилася в основний інститут, який санкціонував соціально-політичну систему феодалізму.

Сеньйоральна, станово-представницька й абсолютна монархія у країнах Західної Європи.

Сеньйоральна монархія - це форма феодальної держави, побудованої за принципом сюзеренітету-васалітету. У країнах Західної Європи сеньйоральна

монархія була поширена з IX по XII ст. Передумови для виникнення сеньйоральної монархії створювалися у процесі формування феодальних стосунків. Вона передбачала роздібнення верховної влади або злиття верховної влади із земельною власністю. Володар сеньйорії поєднує приватні права власника землі з державними правами на осіб, які проживають на його землі. В адміністративній системі феодальної держави головну роль відігравали органи сеньйорального управління. Центральна влада наділяла феодалів особливими правами – **іmunітетами**, в силу яких сеньйорія вилучалася з ведення державної влади в судових, податкових, адміністративних справах. Це призводило до фактичного розподілу країни на значну кількість незалежних і напівзалежних володінь. Ці володіння об'єднувалися договірними васальними зв'язками (між феодалами, між феодалами і селянами). В основі соціально-правових відносин знаходилися особистісні зв'язки, побудовані на принципах патронату. За умов постійних воєн і слабкої державної влади виникала потреба захисту і покровительства більш слабких соціальних суб'єктів сильнішими. Тому соціально незахищений суб'єкт довіряв себе владі більш сильного. У відповідь володар брав на себе майже всі права й обов'язки державної влади стосовно до підвладного (судові, охоронні, адміністративні функції).

Земельна власність носила умовний характер. Земля, одержана від того, хто стояв вище у феодальній ієрархії, покладала на володаря особисті обов'язки. Феодальне землеволодіння обумовлювалося або оброком (селянським утримуванням), або службою (феоди). Недотримання цих умов слугувало підставою для втрати володіння. Це позбавляло власність абсолютної свободи розпорядження. Розвиток феодального іmunітету призвів до розширення прав васалів на змелю і до обмеження їхніх обов'язків перед сюзереном. Подрібнення великих сеньйорій призвело до послаблення центральної королівської влади і фактичному розпаду єдиних держав на ряд сеньйорій. Основна маса васалів не підкорялася королю (принцип «васал мого васала - не мій васал»), влада якого ставала номінальною і розповсюджувалася лише на територію його домену. Король сприймався як «перший серед рівних», з'являється практика виборів

короля верхівкою феодалів з дотриманням династичного принципу. За умов панування натурального господарства, політичної децентралізації феодална роздробленість призвела до економічного зміцнення окремих сеньйорій, оскільки феодали ефективніше здійснювали функції державної влади стосовно до підвладного населення. Класична сеньйоральна монархія утворюється у Франції. Особливістю Німеччини став період феодалної роздробленості, який затягнувся. В Англії сеньйоральна монархія відзначалася збереженням авторитету королівської влади, яка обмежувала феодалний імунітет. Під час нормандського завоювання Англії король Вільгельм об'явив себе верховним власником землі та зобов'язав усіх землевласників принести йому васальну присягу. В результаті в Англії рано оформлюється верховність королівського правосуддя стосовно до феодалних судів.

Станово-представницька монархія у Західній Європі охоплює XIII – XV ст. Для неї властиве посилення державної (королівської) влади, скорочення феодалних прав. Економічні передумови її виникнення були пов'язані зі зростанням міст, розвитком товарного виробництва і торгівельних зв'язків. Руйнується натуральний характер феодалного господарювання: натуральні повинності знешкоджуються грошовою рентою. У ході комунального руху X – XIII ст. міста набувають самоуправління (комуни). Соціальні передумови виникнення станово-представницької монархії були пов'язані з консолідацією станів (соціальних груп з успадковуваним правовим статусом). Перший стан – **духівництво** – мало податковий та судовий імунітет, звільнялося від державної служби і повинностей, мало власні фінансові джерела (церковна десятина, пожертвування). Наступний стан – **дворянство** – володіло монополією на земельну власність, судові привілеї, звільнялося від державних податків. Єдиний обов'язок – військова служба (спочатку сюзерену, потім державі). Третій стан – **городяни, вільні селяни** – населення що оподатковувалося і не володіло особистими та майновими правами.

Таким чином, утворюються економічні та соціальні передумови для централізації держави, виникнення королівської влади. Сеньйоральне

законодавство в період станово-представницької монархії знищується загальнодержавним (королівським) законодавством. Так, у Франції обґрунтовується положення, відповідно до якого король може створювати закони за своїм бажанням, не питаючи згоди васалів або королівської курії. Королівська влада в цей період набуває права верховного суду. В 1260 р. Людовик IX створює спеціальний судовий орган – вищий суд Франції (скликався чотири рази на рік, складався з призначених королем духовників, легістів, лицарів). В Англії Генрих II вводить у практику діяльність виїзних сесій королівських суддів. Судді наділялися надзвичайними повноваженнями (судовими, адміністративними, фінансовими). Право на подання позову до королівського суду мало все вільне населення. У королівському суді не застосовувалися ордалії та судові поєдинки, судді та шерифи проводили розслідування. Вирок виносився за участі 12 присяжних засідателів. За станово-представницької монархії обмежується феодалний імунітет: феодали позбавляються своїх армій, права карбувати монету та збирати податки, встановлюється єдина грошова одиниця та державні податки. Королівська влада перестає залежати від феодалного ополчення і використовує загони найманців. Тепер вона спирається на станово-представницькі заклади. У процесі централізації державна влада зіштовхувалася з потужною феодалною опозицією. Тому королівська влада знаходить соціальне опертя серед станів, оформлюється політичний компроміс між королем та станами. У XIV ст. виникають відповідні станово-представницькі установи – Генеральні штати у Франції, парламент в Англії, ландтаги у німецьких князівствах. Представники першого стану призначалися у них королем, дворянство та городяни обирали своїх представників. Станові установи мали відповідні функції, давали згоду на введення нових податків, мали право звертатися до короля з проханнями, скаргами на королівську адміністрацію.

Абсолютна монархія у країнах Західної Європи. У пізньому середньовіччі (XVI – XVII ст.) розпад феодалного ладу і розвиток буржуазних стосунків формують передумови для виникнення абсолютизму. Економічні

передумови були пов'язані з необхідністю створення єдиного економічного простору, раціоналізацією системи оподаткування. Тому в період абсолютизму проводиться політика протекціонізму (державна підтримка промисловості) та меркантилізму (створення активного зовнішньоторгівельного балансу). Соціальні передумови визначалися зацікавленістю широких соціальних кіл (городян, селян, нижчого дворянства) встановленням єдиного громадського порядку і припинення свавілля з боку феодалів. Політичні передумови обумовлені територіальним об'єднанням і виникненням національних держав, що потребувало раціоналізації адміністративного управління. Форма правління в цей період виступає у вигляді **абсолютної монархії**, за якої державна влада цілком і необмежено належить монарху. Визначення сутності абсолютизму викликає дискусії: одні дослідники стверджують, що абсолютизм гарантує перевагу дворянства; інші – абсолютизм являє собою компроміс між дворянством та буржуазією. Швидше за все, абсолютизм – це рівновага між даними станами, які в рівній мірі потребували державної підтримки. Абсолютизм виконував об'єктивні завдання, які ставилися перед державою.

Верховне державне управління тепер зосереджувалося в руках короля, який набуває необмеженої законодавчої, виконавчої, судової, військової влади. Утверджується уявлення щодо пріоритету як суверенітету та необмеженої влади короля («Держава - це я»), тобто король визнавався єдиним джерелом будь-якої влади у державі. Королівська влада набуває політичну самостійність, припиняє використовувати станово-представницькі органи. Опертям королівської влади стає регулярна армія та централізований бюрократичний апарат. Зникають виборні посади у місцевому управлінні: всі посадові особи призначаються королівською адміністрацією. Вводиться єдинорідна система управління в центрі і на місцях, виникають спеціалізовані служби, розгалужена поліційна система, проводиться попереднє розслідування злочинів. За дворянським станом закріплюється домінуюче становище в державному житті.

У різних державах абсолютизм мав свою специфіку. Країною класичного абсолютизму вважається Франція. Для Німеччини властивий княжий

абсолютизм, оскільки склався в умовах окремих німецьких князівств, у той час як імперія залишалася децентралізованою. Найбільшими абсолютистськими державами стали Австрія та Пруссія.

Англійський абсолютизм одержав назву «незавершеного», оскільки поряд із сильною королівською владою існував парламент, зберігалася місцеве самоуправління, була відсутня постійна армія.

Підходячи до вивчення держави і права феодальної Європи, необхідно уявити собі її загальні географічні та історичні контури. Європа (йдеться про Західну Європу) – це, по суті, величезний півострів – західне завершення Євразійського континенту.

Більшість етносів (народів) Європи – індоєвропейського походження. Починаючи з перших віків нашої ери, під час Великого переселення народів, загальний їхній рух ішов зі Сходу на Захід. Якщо визнати, що колискою індоєвропейців (шосте - п'яте тисячоліття до н.е.) були північні нагір'я Ірану, то предки греків, римлян, скіфів, хетів, германців, кельтів (галлів), слов'ян, індоарійців розтікалися звідти на захід і на схід (нез'ясованим залишається походження древніх шумерів, грецьких пластів, мілойців тощо), але в цілому рух народів ішов зі сходу на захід, отже, Європа на початку перших віків являла собою вируючий казан народів. Основу етнічної, а відповідно, і політичної історії народів Європи становили етноси, які брали свій початок від індоєвропейської спільноти. У першому сторіччі нашої ери загальна картина політичної історії виглядає таким чином. Європа належить Риму (у всякому разі – до Рейну), Схід – Китаю. Послаблення Риму супроводжується посиленням активності германців та слов'ян, разом з тим на європейський театр поширюються зі сходу готи, гуни, авари, болгари, з півночі – нормани. Донедавнього могутній Рим руйнується під ударами германців, залишаючи після себе Східну римську імперію (Візантія). На Близькому Сході із Візантією конкурує Іран. На місці Західного Риму утворюється молода імперія франків – колиска майбутніх Франції та Німеччини. У цей час на Аравійському півострові формується молода і войовнича держава Арабський Халіфат. Араби завойовують

Іран, Північну Африку, Іспанію, Середню Азію, беруть під свій контроль Середземномор'я, витісняють Візантію (їй доведеться пасти у 1453 році під ударами тюрків-огузів). У другій половині першого тисячоліття нашої ери долі історії визначають чотири **основних** гравці – Халіфат, Візантія, Імперія франків, Китай, доля європейського світу багато в чому визначається співвіднесенням сил Арабського Халіфату та Імперії франків.

Політична географія ранньофеодальної Європи.

В історико-політичному плані Європа являє собою спільний театр (точніше – загальний киплячий казан народів і племен). Тут немає ще французів, німців, італійців, іспанців, англійців – є франки (салічні та рипуарські), сакси, алемани, юти, бовари, тевтони, фризів, є галли (кельти), готи, гуни, лангобарди, брити, є поляни, древляни, сіверяни, угри; немає ще Франції, Німеччини, Англії та інших держав, їм ще належить сформуватися. Ряд регіонів Західної Європи набули історичні назви, і нам буде легше розібратися щодо формування європейських держав, зокрема – Франції та Німеччини, якщо ми будемо уявляти собі Європу в її історичних областях (ми раніше обумовлювали, що історичні області, історичні імена, події не повинні бути **порожніми іменами**). Із заходу на схід, на Піренейському півострові розташовано Кордовський Халіфат (це майбутня Іспанія); в районі Піренейських гір розташована Іспанська марка, північніше її – Басконія, далі Аквітанія, північніше Аквітанії – Нейстрія. Ці області утворюють Західно-Франкське королівство – основу майбутньої Франції. На схід від цих регіонів розташовані, з півдня на північ, Прованс, Бургундія, Ельзас, Лотарингія, ще північніше – Фрисландія (Ельзас і Лотарингія - об'єкт вічних суперечок між Францією та Німеччиною). Ця частина Європи при розподілі Франкської імперії дістанеться разом з Італією і Ломбардією Лотарю. Східні території, з півдня на північ, - Алеманія, Баварія, Тюрингія, Саксонія утворять основу майбутньої Німеччини. Перераховані області склали територію імперії Франків – родоначальниці сучасних Іспанії, Франції, Італії та Німеччини.

II. Імперія Франків.

1) Становлення держави.

Державо-правова історія Європи перших віків нашої ери визначалася деякими важливими факторами :

- 1) послабленням, а потім і падінням (476 р.) Західної Римської імперії та утворенням, внаслідок цього, своєрідного «вакууму» у центрі Європи;
- 2) активізація (частково внаслідок Великого переселення народів) «варварських» народів (головним чином германських – остготи, вестготи, франки тощо), які оточували Рим, а також багато чисельних племен галлів (кельтів);
- 3) активною політикою Східної Римської імперії Візантії, яка ще на той час зберігалася і була досить могутня;
- 4) християнізація Європи;
- 5) появи на світовій арені молодого, сильною та агресивною ісламської держави – Арабського Халіфату.

Візантія та Іран, послаблені взаємним протиборством, не могли протистояти тискові Арабського Халіфату. Іран був завойований арабами, а Візантія втратила значну частину володінь. Араби захопили частину Малої Азії, Середземномор'я, Північну Африку, Середню Азію, Північно-західну Індію. Утворивши в Іспанії Кордовський Халіфат, араби використали його як плацдарм для вторгнення в Західну Європу. Доля Європи залежала від того, чи зуміють і чи встигнуть народи Європи створити державу, яка могла б взяти на себе місію бар'єра на шляху арабської експансії. Такою державою стала Імперія Франків.

Германські племена остготів, які перебували спочатку між Дніпром та Доном, під могутнім натиском гунів перемістилися на Захід і рушили на Італію. Розбивши Одоакра (який сам у 476 р. переміг останнього римського імператора Ромула Августула), вони створили велике королівство в Італії, Сицилії, Предальпійській області, Далмації та Провансі. Основна маса остготів осіла у Північній і Середній Італії, змішавшись тут з галло-римлянами. Сюди ж пізніше прийдуть германські племена Лангобардів («Довгобородих»). Відзначений період характеризується своєрідним етногенезом. Багаточисельні племена, які

ми зараз називаємо «германцями», самі тоді ще не знали, що вони «германці». Вони були франками, готами, баварами, алеманами, саксами, англами тощо. Їхні мова та етнічна ідентичність знаходилися в стадії формування, ще не було німців, французів, італійців – їм належало з'явитися пізніше. Спільною їхньою основою було те, що всі вони, поряд зі слов'янами, були відгалуженням древньої індоєвропейської спільноти. Захоплення територій колишньої Римської імперії прискорював процес їхнього соціального розвитку, вони засвоювали римську систему управління та римське право.

На Півночі Європи відбувався процес консолідації північно-германських племен, які прибули сюди зі Скандинавії. З кінця V ст. сформувалося їхнє об'єднання, ядром якого стали салічні («приморські») франки на чолі зі своїм предводителем Хлодвігом з роду Меровінгів (481 – 511 рр.). Хлодвіг підкорив собі частину Галлії, алеманів, які жили у середній та верхній течії Рейну, приєднав володіння вестготів в Аквітанії, східних франків у понизов'ї Рейну.

Енергійний молодий король Хлодвіг стратив усіх менших князів франків та був охрещений у 496 р. разом з трьома тисячами франків у Реймсі. За його правління виникло величезне королівство Меровінгів від Піренеїв до Баварії. Своєю новою столицею Хлодвіг зробив Париж. Прийняття Хлодвігом християнства у католицькій формі сприяло встановленню сприятливих відносин з галло-римським населенням Італії. Після смерті Хлодвіга королівська влада послаблюється. При королі Дагоберті (629 – 639 рр.) вдається не допустити центробіжні тенденції, але потім влада знаті посилюється і переходить до рук спадкоємних майордомів. Один з них – Пипін Геристальський – примусив визнати себе майордомом Австразії і Бургундії, а його син – Карл Мартелл (715 – 741 рр.) ще більше зміцнив владу. Цьому сприяло те, що у 732 р. він очолив франків у битві при Пуатьє з арабами, зупинив їхню експансію у Західну Європу.

Посиленню влади Карла Мартелла сприяла секуляризація частини церковних земель та їхня роздача в якості службових бенефіцій служилому станові. Син Карла Мартелла – Пипін Короткий (754 – 768 рр.), ставши королем франків, поклав початок династії Каролінгів. При онукові Карла Мартелла –

Карлі Великому (Karolus Magnus, 768 – 814 pp.) королівство франків досягає найвищої могутності. Завойовуються Лангобардська Італія, Саксонія, землі північніше Піренейів. У 800 р. Карл коронується у Реймсі римським папою імператорською короною. Імператор одержав титул «Божий помазаник, правитель імперії римлян, король франків і лангобардів». Він мав право приймати закони, чинити суд і підтримувати мир у державі. Уряд імператора складався з дворцових чиновників: сенешала (замінив майордома), пфальцграфа (правосуддя), маршала та конетабля (керівництво військами), камерарія (королівське майно та казна), канцлера (дипломатія, законодавство), архікапелана. Значну роль у державі відігравали зібрання знаті (у травні та восени). Влада імператора не була абсолютною, король був тісно пов'язаний зі своїм лицарським оточенням.

Правління Карла Великого позначилося прогресом у галузі культури, науки, мистецтва (Каролінгівське відродження). Однак, як це властиво всім ранньофеодальним імперіям, розвиток феодалізму призводить до сепаратизму. Онуки Карла Великого у 843 р. уклали Верденську угоду, за якою Імперія Франків була поділена на три частини: Карлу Лисому дісталася Франція, Людовику Німецькому – Німеччина, Лотарю, який номінально, як старший, одержав титул імператора, - Італія, Прованс і частина Південної Німеччини. З цього часу починається власне історія Німеччини, Франції, Італії.

2) Салічна правда

Салічна правда являє собою збірник ранньофеодального права. Вона була укладена на рубежі V – VI вв. за правління Хлодвіга. Салічна правда регулювала внутрішньо общинні відносини і в основному містила норми карного та процесуального права. Статті, які регулювали майнові стосунки, небагаточисельні. Поняття єдиної власності у Салічній правді відсутнє. Вона відбила процес трансформації родової, общинної власності в індивідуально-сімейну, феодальну приватну власність. Виділяється рухоме майно і земельне володіння. Салічна правда вказує на збереження у франків общинної власності на землю. Общині землі розподілялися між сім'ями. Вони одержували у

володіння орні ділянки – «обгороджене місце». Оселитися на території общини можна було лише зі згоди всіх її членів. У той же час, якщо протягом одного року та одного дня жоден общинник не протестував проти «чужинця», переселенець ставав повноправним членом общини. Заборонялося висловлювати протест проти переселенців на підставі королівського розпорядження. Щодо перетворення общинної власності на землю в індивідуальну (алод) свідчить відповідальність за порушення меж ділянок, самовільне орання, посів на чужому полі. Однак після збирання врожаю загорожа знімалася і ділянка переходила у загальне користування. Алод не міг відчужуватися, передавався у спадок тільки по чоловічій лінії. На випадок відсутності синів алод переходив у розпорядження громади. Сімейною власністю вважалися дім та присадибна ділянка. Незаконне вторгнення на територію вілли, крадіжка у межах подвір'я каралися як і вбивство вільної людини. Ліси, пустоші, луки, дороги знаходилися у загальному володінні.

Рухоме майно могло знаходитися як у сімейній, так і в індивідуальній власності. Салічна правда містить значну кількість статей, присвячених захисту прав власності щодо рухомих речей (викрадання худоби, рабів, човнів, дичини, самовільне користування чужим конем). Рухоме майно вільно відчужувалося і передавалося за спадковістю. Передбачалося успадкування тільки по закону. Переважним правом наслідування рухомого майна володіли сини, потім найближчі родичі. Салічна правда не згадує про заповіти, але вводить інститут анатомії – майно віддавалося на зберігання третій особі (яка не була родичем тому, хто заповідав) із зобов'язанням останнього передачі спадкоємцям. Оформлення супроводжувалося формальними процедурами: про спадкоємців слід було заявити публічно в судовому зібранні перед тунгом або королем. Підтвердити передачу майна повинні були дев'ять свідків. Правда передбачала процедуру відмови від рідства. На цей випадок людина позбавлялася права на сімейне успадкування, а її майно після смерті (за відсутності дітей) переходило до королівської казни.

Злочини і покарання. Більшість статей Салічної правди були присвячені

злочинам і покаранням. Під злочином розумілися образа, збиток, нанесені особі або майну. Можна виділити такі групи злочинів:

- 1) злочин проти особи (убивство, членопошкодження, образа словом або дією, викрадання вільної людини, порча);
- 2) майнові злочини (крадіжка, грабунок, підпал, конокрадство, незаконне вторгнення на чужу ділянку);
- 3) злочини проти моральності (згвалтування, прелюбодіяння, співжиття з рабинею);
- 4) злочини проти правосуддя (обмова, лжесвідчення, неявка до суду);
- 5) посадові злочини (перевищення повноважень графом, відмова від правосуддя, дезертирство).

Поняття державного злочину ще не існувало. Хоча Салічна правда згадує про злочини проти членів королівської сім'ї та його посадових осіб, про покарання за супротив наказам короля. Салічний закон виділяє форми вини: умисне і необережне зазіхання, співучасть, підбурення, обставини, які пом'якшують та посилюють вину. Необережність розглядалася як пом'якшуюча обставина і передбачала просте відшкодування збитків. Наявність злого наміру, навпаки, посилювало вину. Колективне вбивство також виступало посилюючою виною обставиною. У цьому випадку призначалося максимальне відшкодування сім'ї вбитого. Закон намагався диференціювати відповідальність співучасників злочину. Для «юрмища» до 7 чоловік діяв принцип колективного покарання (колективна відповідальність), при «з'юрмленні» понад 7 чоловік вимагалось довести вину кожного учасника. Якщо на тілі вбитого нараховувалося понад три рани, то це розглядалося як потрійне вбивство: три учасника «юрмища» каралися як виконавці злочину, інші, як співучасники, каралися менш строго. Підбурення до крадіжки каралося суворіше, ніж виконання злочину. Діяв принцип «об'єктивної уваги», тобто відповідальності без вини (відповідальність усіх присутніх на місці здійснення насилля над жінкою).

Під покаранням розумілося відшкодування образи або завданої шкоди. Серед покарань виділялися штрафи, смертна кара, тілесні покарання. У Салічній

правді штрафи майже повністю витісняють всі інші покарання. Головна мета штрафів – недопущення кровної помсти, самосуду. У древній громаді життя людини оцінювалося з точки зору її ролі у добуванні матеріальних засобів. Тому вже при родовому укладі кровна помста часто замінювалася композицією – матеріальним відшкодуванням. Відповідно до салічної правди за вбивство вільний франк сплачував особливий штраф родичам загиблого – вергельд. У сплачуванні вергельду брала участь вся сім'я злочинця і найближчі родичі з боку батька і матері. Збіднілий сородич, який не мав змоги допомогти родичу, повинен був «кинути жменю землі» на більш заможного, і той сплачував вергельд. Тому заможні родичі прагнули звільнитися від рідства. У цьому випадку в судовому засіданні людина заявляла про свою відмову від участі у сплаті й одержанні вергельду.

Покарання залежало від соціального статусу злочинця і потерпілого: більш високий статус потерпілого посилював покарання. Наприклад, вергельд за вбивство вільного франка становив 200 солідів, за вбивство королівського дружинника – 600 солідів, за вбивство напіввільного літа – 100 солідів. Убивство раба розцінювалося як майновий збиток: вергельд не сплачувався, відшкодовувалася лише вартість раба його господареві. Розмір штрафів залежав також від ступеня завдання збитків (оцінювався збиток сім'ї та працездатності людини). Наприклад, штраф за вбивство вагітної жінки був вищим, ніж за вбивство жінки похилого віку. Диференціювалися штрафи за тілесні пошкодження: другий палець руки, яким натягувався лук, оцінювався «дорожче», ніж наступні. Смертна кара і тілесні покарання застосовувалися в основному стосовно рабів. Вільний франк відповідав своїм життям, коли не міг виплатити вергельд.

Салічна правда закріплювала **звинувачувально-змагальний процес**. Він розпочинався на підставі приватного розшуку. Виклик до суду відповідача та свідків, а також пошук доказів були обов'язками позивача. Неявка до суду однією зі сторін або свідків каралася штрафом (поважною причиною вважалася королівська служба). Не допускалося представництво сторін. Позивач

самостійно формулював суть звинувачення. Відповідач повинен був висловити свої заперечення. Процес носив звинувачувально-змагальний характер, тобто відповідач вважався винним, поки не доведе зворотнє. Цьому процесові характерна рівність сторін та їхня активність на всіх його стадіях. Судовий процес міг бути припиненим на будь-якій стадії шляхом укладання добровільної згоди між сторонами.

Система доказів при такому процесі включала:

- 1) об'єктивні докази (політичні, королівська грамота на землеволодіння);
- 2) інформація свідків;
- 3) зуприсяжництво;
- 4) ордалії («суд Божий») – випробування за допомогою сил природи.

Свідчити могли тільки рівні проти рівних (раб не міг свідчити проти вільної людини). Відмова від свідчення або лжесвідчення каралися проголошення поза законом і штрафом. До зуприсяжництва вдавалися в тому випадку, коли були відсутні докази або свідки. Зуприсяжниками виступали родичі та сусіди (інколи до 72 чоловік). Вони відстоювали чесність і порядність однієї зі сторін, не знаючи обставин справи. Якщо хоча б один із них, присягаючись у «добрій славі сородича», збивався, процес вважався програним. Зуприсяжники несли відповідальність разом зі стороною, яка прогнала справу.

Ордалії полягали в основному в випробуванні вогнем, водою. Інколи випробування проводилося за допомогою хреста, хліба та сиру. Вони застосовувалися тільки за відсутності «достовірних» доказів. Відмова від ордалій призводила до програння справи. Від випробуванням за допомогою води, що кипить, можна було відкупитися за згодою сторін, взамін представивши зуприсяжників.

Функції суду у франків виконували судові зібрання – сотенні суди. Вони являли собою народні зібрання під представництвом виборної особи – тунгіна. У судових зібраннях були присутніми всі вільні повноправні общинники. Нез'ява на збори каралася штрафом. Знавці права з числа впливових общинників – рахінбурги – виносили правове судження (вирок), яке схвалювалося або не

схвалювалося народом. Рахінбурги, які винесли несправедливе або незаконне рішення, засуджувалися до сплати штрафу (привід – позов однієї зі сторін). Пізніше бідні стани усуваються від участі в судових зібраннях, туди стали допускатися тільки заможні общинники (скабіни, потім шефени). Сотенні суди проходили під контролем королівського представника – сотника (центарія), який збирав третину судових штрафів на користь короля. Вища судова влада у графстві (окрузі, який об'єднував декілька сотень) належала королівській посадовій особі – графу. Рішення сотенних судів можна було оскаржити у вищих інстанціях – королівському суді. На випадок відмови однієї зі сторін виконувати судові рішення слід було звернутися за допомогою до графа. Непідкорення графу суворо каралося штрафом та позбавленням «королівського покровительства».

III. Франція

1) Становлення держави.

Франція (як і Німеччина) приймає на себе естафету державності від Імперії Франків, в якій уже ясно окреслилися риси феодалізму. Після Верденського договору 843 р. феодалізм у Франції продовжує розвиватися. Відповідно до Верденського договору Імперія Франків, як зазначалося раніше, була поділена між онуками Карла Великого. Східно-франкське королівство дісталось Карлу Лисому. Ці землі були ядром Імперії Франків і створили в майбутньому територіальну основу Франції. Етнічний склад тут був досить строкатим: франки, кельти (галли), фламандці, нормандці, баски, каталонці. Однак основу етногенезу становили галли.

Після розділу імперії Карла Великого паралельно з феодалізацією суспільства відбувається швидкий процес феодального роздроблення. Королівська влада послаблюється, а королі стають вибірними. З кінця IX ст. ними усе частіше стають графи Паризькі. У 987 р. королем став один з їхніх представників Гуго Капет, і королівська влада закріпилася за представниками династії Капетингів. Цьому сприяло центральне положення на території Франції

королівського домену – Парижа та Орлеана. З X – XII ст. у Франції прискорюється процес феодалізації, розширюються права **крупних** і середніх сеньйорів, зникає вільне землеволодіння, утверджуються принципи: «немає землі без сеньйора» і «васал мого васала не мій васал».

Разом з тим відбувається підйом господарства: збільшується кількість вотчин за рахунок освоєння земель, що були пустками; відбувається швидкий підйом південнофранцузьких міст. Формування загальнофранцузького ринку викликає необхідність політичної консолідації країни навколо королівської влади. Збільшується число прямих васалів короля, зростає центральний державний апарат. На місцях впроваджуються посади королівських прево, балії, сенешалів. Формується королівська рада, верховний суд – парламент, а також місцеві парламенти (суди). До королівської ради запрошуються представники провінційного дворянства та міст.

У XIV ст. королем починає скликатися нарада представників духівництва, дворян та городян зі всіх областей королівського домену. Ці наради стали називатися Генеральними штатами. Сеньйоральна монархія поступається станово-представницькій. Ознакою, яка визначає станово-представницьку монархію, є діяльність Генеральних штатів (аналог англійського парламенту). У Франції Генеральні штати скликаються у 1302 р. у зв'язку з конфліктом короля Філіппа IV Красивого з папою Боніфацієм VIII. У XV ст. Генеральні штати збираються з ініціативи короля доволі часто. У них, за королівським запрошенням, беруть участь духівництво, лицарі, городянський патриціат. Роль Генеральних штатів зростає у період столітньої війни (XIV – XV вв.), коли в період послаблення королівської влади вони беруть на себе керівництво країною. Особливо зросла роль Генеральних штатів під час Паризького повстання (1357 – 1358 р.) на чолі з Е.Марселем. Відповідно до Великого березневого ордонансу вони збирають податки, витрачають фінанси, контролюють державний апарат. Останній раз збираються з ініціативи короля у 1468 р. У XVI - **початок** XVII ст. Генеральні штати збираються з ініціативи знаті, яка прагла використати їх проти посилення влади короля. Надалі вони збираються значно рідше, їхнє значення

втрачається. З 1614 і до 1789 рр. вони взагалі не скликаються. Лише у травні 1789 р. Генеральні штати скликаються знову, поклавши цим початок Великої французької революції.

2) Право

Основним джерелом феодального права Франції були місцеві правові звичаї (**кутюми**) окремих общин, сеньйорій, територій. Найбільшого розповсюдження це джерело права одержало на Півночі Франції. Звичай носили характер «неписаного права». Їхній авторитет ґрунтувався на традиції та соціальному компромісі, обов'язкова сила підтримувалася судовими рішеннями. Відповідно кутюми відрізнялися строкатістю, заплутаністю. З XII ст. кутюми стали записуватися королівськими суддями та легістами для практичного застосування в судах (Кутюми Тулузи, Давній кутюм Бретанії, Великий кутюм Франції). У XV ст. Паризький парламент уклав єдиний збірник кутюмів. Вони були санкціоновані королівською владою. Найбільшу відомість набули **Кутюми Бовезі** (1283 р.), створені королівським бал'ї Філіппом де Бомануаром. Кутюми відбивають маноріальне право (регулювало співвідношення між залежними селянами та феодалами), міські звичаї, правила судочинства. У Кутюмах містився опис видів селянських утримань та особистої кріпосної залежності. Віланське (селянське) утримання обумовлювалося натуральним оброком (шампар) або грошовими виплатами (чинш). Особиста кріпосна залежність носила спадковий характер. Розділ щодо прав міської комуни фіксував, що місто може стати комуною тільки на підставі королівської хартії. При цьому права комун не повинні обмежувати права церкви та дворянства. Встановлювалося право контролю сеньйора над міським самоуправлінням. Кутюми закріплювали суд рівних. Формулювалося положення щодо своєрідної «презумпції невинності»: злочинець не може бути покараний смертю до того часу, доки його злочин не доведено. Кутюми визначали роль адвокатів у судовому суперництві. Вони допомагали тим, хто вступив у тяжбу, користуватися правовими звичаями, визначали інтереси сторін у суді.

На півдні Франції досить важливим джерелом права стає **римське право** у

викладі французьких юристів. Це було пов'язано з рецепцією римського права у середньовіковій Європі. Римське право не застосовувалося у судовій практиці, але королі часто посилалися на римські формули. Досягнення французьких глосаторів використовувалися для юридичного оформлення верховенства королівської влади. На початку XIV ст. римське право було визнане різновидом «писаного звичаю» на півдні Франції.

Важливими джерелом стало **канонічне право**. Найбільшого розповсюдження воно набуло у XII – XIII ст. у практиці церковних трибуналів. З посиленням королівської влади сфера дії канонічного права зменшується: у середині XVI ст. з церковної юрисдикції вилучаються справи стосовно світських осіб. Норми канонічного права стали застосовуватися в королівських судах тільки після офіційного схвалення королем.

Значним джерелом феодального права стало міське право. Воно регламентувало права-привілеї городян (право на недоторканість особи та житла, право на майно, правосуддя), торгівельну та ремісничу діяльність. З XII ст. норми торгівельного, морського права починають записуватися і систематизуватися (Реєстр торгівельних і морських узвичаєнь).

Королівське законодавство у Франції оформлюється рано. Вперше **королівські ордонанси** були кодифіковані у 1587 р. – **Кодекс Генриха III**. На порубіжні XVII – XVIII ст. королівськими законами здійснюється кодифікація правових норм у сфері кримінального, процесуального, торгівельного, морського, спадкового права.

IV. Канонічне і міське право у країнах Західної Європи в епоху Середньовіччя.

1) Канонічне право.

Предмет канонічного права (права християнської церкви) оформлюється до XI ст.: крім настанов, для церковної організації виділяються норми шлюбно-сімейного, цивільного, кримінального, спадкового, процесуального права. Протягом багатьох століть християнські принципи сімейних відносин заміняли

національне шлюбно-сімейне право. Канонічне право базувалося на ідеї моногамності шлюбу, ґрунтованого на взаємній згоді подружжя. Шлюб розглядався як божественний зв'язок, таїнство. Шлюбні узи вважалися нерозривними і могли бути припинені тільки зі смертю одного з подружжя. Але церква допустила роздільне проживання подружжя на випадок доведеної зради або прояву жорстокості. Потім канонічне право визнало можливість розлучення, яке проводилося церковною владою. Канонічне право суттєво покращило становище жінки у шлюбі, оскільки перед Богом обидва члени подружжя були рівними. Хоча чоловік був головою дому, але керувати дружиною міг у розумних межах. Майно дружини (віно, дари) передавалося під опікування чоловіка, а не у власність.

Канонічне право суттєво змінило інститут спадкоємності. Заборонялося знищувати майно померлого, пропонувалося спрямувати його на богоугодні справи. Канонічне право внесло корективи в інститут заповідування. Заповіт розглядався як остання воля, спрямована на порятунок душі. Смерть без заповіту розглядалася як різновид гріху. Вводиться новий порядок укладання заповіту: письмовий документ, скріплений свідками і спадкоємцем у присутності священика. У майбутньому були визнані усні заповіти – остання воля, виражена священику або свідкам. Священик міг розпорядитися часткою майна на благо душі померлого. Але за родичами резервувалося 2/3 майна. Спадкоємець одержував право відмовитися від спадщини.

У сфері цивільно-правових відносин канонічне право детально розробляє:

- інститут довірчої власності (майно, передане у дар церкві, а священик – довірча особа, яка користується власністю на благо пастви);
- інститут корпорації майна або корпорації-установи (передбачав персоніфікацію цілей, яким повинна була служити власність);

1. інститут захисту володіння: удосконалюється віндикаційний позов – попередній володар, позбавлений власності силоміць або обманом, повинен спочатку відновитися у володінні на підставі простих доказів неправомірного позбавлення володіння;

2. поняття «клятвеного запевнення»: порушення клятви розглядалося як порушення релігійної моралі, тому відсутність письмової форми угоди не слугувало виправданням невиконаних зобов'язань;

3. принцип еквівалентності обміну або справедливої ціни, тобто засуджувалися надмірний, ганебний прибуток при укладанні угоди, лихварство. В карному праві спочатку не розрізнялися поняття злочин і гріх (злочин проти Бога). За злочин накладалися епітимії – релігійні спокутування. Надалі стали розрізняти гріхи та світські злочини, підсудні світській владі. Але церква продовжувала втручатися у сферу кримінального права. З'явилося поняття «злочинного гріха», тобто такого, що завдає шкоди церкві та суспільству. Юрисдикції церкви підпорядковувалися злочини парафіян проти релігії (єресь, святотацтво, ворожіння, лихварство), обмова, статеві і шлюбні злочини. По мірі зміцнення королівської влади сфера дії канонічного права звужується. У XVI ст. приймаються королівські акти, які забороняли церковним судам розглядати справи стосовно світських осіб. Канонічне право деталізувало поняття «вини»: було проведено розмежування між умислом і недбалістю, давалася класифікація умислів. Сформувався уявлення щодо причинового зв'язку в кримінальному праві: виділялися віддалені і безпосередні, ті, що надходять, причини. Канонічне право розробило систему покарань. Розрізнялися санкції проти духовних осіб (розжалування, позбавлення сану, зобов'язання здійснювати богоугодні справи, відлучення) і санкції проти мирян (піст, відшкодування шкоди, здійснення богоугодних справ). Одним з найтяжчих покарань було відлучення від церкви. Воно могло бути тимчасовим (інтердикт) і вічним (анафема). Інтердикт – тимчасова заборона здійснювати обряди та богослужіння (у тому числі на території цілої держави) – виключав людину з системи суспільних зв'язків. Піддані звільнялися від присяги відлученому господареві. Анафема – вічне прокляття – позбавляла людину всіх цивільних прав і ставила її поза законом.

Інквізиційне судочинство сприяло розвитку процесуальної техніки. Розвивається пошуковий процес, який починався з ініціативи церковного суду, його метою було встановлення істини. Інквізиційний процес передбачав:

1. обов'язкове письмове діловодство;
2. свідчення під присягою і відповідальність за лжесвідчення;
3. інститут представництва звинувачуваного (адвокати);
4. підтримка звинувачення особливою особою – звинувачувачем. У системі доказів на перший план виходить особисте зізнання (у тому числі одержане під тортурами), письмові докази.

2) Середньовічне міське право.

У ранньому середньовіччі міста були нечисельними і відігравали роль укріплених адміністративних центрів (фортець-бургів), церковних резиденцій. У XI – X ст. виникають передумови для виникнення феодальних міст як центрів ремесла і торгівлі. Населення середньовічного міста нараховувало до 5 тисяч чоловік і складалося з ремісників, крамарів, слуг, трактирників, цирульників, феодалів і королівської адміністрації, інтелігенції (нотаріуси, лікарі, викладачі). Міста розташовувалися на землях феодалів і були їхніми колективними васалами, тому в руках феодалів зосереджувалася вся міська влада. Частина городян знаходилася в особистій залежності від сеньйора.

У X – XIII ст. у Західній Європі розвивається комунальний рух – міста починають боротьбу за звільнення від феодальних повинностей, за торгові привілеї та міське самоуправління. В результаті міста здобувають свої права або після тривалої збройної боротьби, або викупивши їх у феодала. Більшість міст стають містами-комунами. Вони звільнялися від феодальних повинностей, володіли органами самоуправління, але сплачували феодалу грошову ренту. Такі міста могли виступати колективними сеньйорами стосовно селян околиці. Ряд міст набув статусу міст-республік (міста Північної Італії: Венеція, Генуя, Флоренція, Болонья; «імперські міста» в Німеччині: Любек, Нюрнберг, Франкфурт-на-Майні). Міста-республіки були незалежними і часто створювали торгово-політичні союзи. Наприклад, Ганзейський союз, який об'єднав понад 100 міст Північної Європи.

Міський стан – бюргерство – володів рядом привілеїв: особиста свобода,

підсудність міському судові, участь у міському ополченні, право участі у виборах органів міського управління. Але бюргерство розпадалося на соціальні прошарки:

1. патриціат – спадкова замкнена група міської аристократії (майстри, купці);
2. середні прошарки – ремісники, крамарі (яточники, розносники), домовласники;
3. плебейські прошарки – наймані робітники, біднота.

До XII ст. статус повноправного городянина-бюргера перестає розповсюджуватися на плебейські низи. Вони відлучаються від міського самоуправління. До XIV ст. бюргерами стали називатися тільки заможні прошарки міста.

Характерною особливістю міста була його корпоративна організація. Особи певної професії об'єднувалися в особливі спілки – цехи, гільдії, братства.

Приналежність до цеху була обов'язковою умовою для заняття ремеслом. Цех установлював монополію на певний вид ремесла, тобто контролював виробництво і продаж продукції, захищав від конкуренції, нормував кількість підмайстрів та учнів, регламентував трудові стосунки. Очолював цех майстер – власник засобів виробництва. Для обіймання місця майстра вимагалось свідоцтво про навчання, відмінна характеристика, крупний внесок до каси цеху, виконання видатної роботи. До цеху входили ремісники-підмайстри та учні. Останні навчалися майстерності від 2 до 12 років, їхня праця не оплачувалася. Процес замикання цеху перетворив майстрів у вузьку, спадкову групу. Це призвело до боротьби між майстрами і підмайстрами. Для захисту своїх прав підмайстри стали створювати власні спілки взаємодопомоги – братства. Цехова система не одержала поширення в Північній Європі та на півдні Франції. Тут існувало вільне ремесло, але регламентація виробництва і захисту від конкуренції здійснювалася органами міського управління.

Подібно ремісничим цехам створювалися купецькі гільдії – об'єднання купців за професійними інтересами. Вони забезпечували членам гільдії торгіву

монополію або торгові привілеї, правовий захист, взаємодопомогу. Гільдії були релігійними і військовими організаціями. Поступово стали створюватися сімейні купецькі компанії – торгові будинки. З розвитком міжнародних зв'язків виникають купецькі філіали в інших містах. Відповідно з'являються посади консулів, які захищали інтереси міста і городян за його межами.

Органи міського управління створювалися на принципах представницького, строкового правління. У різних містах існували свої традиції у сфері міського управління. У континентальній Європі міське управління здійснювалося колегіальними органами – радою або магістратом. У свою чергу вони обирали бургомістра, судову колегію (шефени, скабіни) та інших посадових осіб. Магістрат володів правом визначати податки, збирати військо, укладати союзи, карбувати гроші, визначати систему мір і ваги, встановлювати торгові правила, реєструвати договори тощо. Спочатку члени магістрату обиралися на певний строк (1 рік), потім влада ставала пожиттєвою. В Англії колегіальних органів не існувало, міська община безпосередньо обирала посадових осіб (управителів, збирачів податків, поліцейських, суддів).

Міста існували в умовах правової автономії. Спочатку міське право фіксувалося міськими статутами і хартіями, в яких закріплювалися права і свободи міст. Потім норми міського права розвивалися у формі прецедентів – рішень, які приймалися міською радою у часткових випадках. Вони записувалися до міської книги і застосовувалися за аналогією. Пізніше з'явилися закони, статuti, постанови, укази. Вони оголошувалися на торгівельній площі і публікувалися. З часом відбувається систематизація міського права. Найбільшими система міського права стали Любекське право (Ганзейський союз) і Магдебурзьке право (Німеччина, Чехія, Австрія). Наприклад, Магдебурзьке право було систематизоване у 5 книгах (перша – органи управління, друга – судова організація, третя – скарги, четверта – сімейне право, п'ята – неоднорідні норми і рішення).

У змісті міського права виділяються норми, які регулювали організацію міського життя й управління містом, і норми, які регулювали статус городянина.

Міське право поширювалося тільки на городян. Поселення у місті було вільним, але статус повноправного городянина передбачав ценз осілості (3 місяці). Після цього строку новий мешканець користувався покровительством міського права, а феодално-ленні стосунки городянина припинялися. Усім городянам гарантувалося рівне правосуддя. Жителів міста не можна було судити поза містом (за виключенням скарги королю), арештовувати без судового розгляду.

Міське виборче право було цензовим: міські низи не мали виборчого права. Пасивним виборчим правом користувалися тільки патриціанти.

Хоча міське право було частиною феодалного права, воно підготувало появу майбутнього буржуазного права і сприяло створенню єдиних правових традицій Західної Європи. У межах міст розвивалося торгове і міжнародне право. Торгова революція XI – XII віків призвела до появи нових правових інститутів:

1. інститут зворотніх паперів;
2. інституту кредитних гарантій;
3. інституту юридичних осіб;
4. інституту збанкрутування;
5. векселя.

Міський суд не був спеціалізованим органом, не відділявся від адміністрації і навіть міг виконувати функції міської ради (реєстрація домовленостей, управління міською власністю). Судді обиралися з числа правочинних, авторитетних городян. Суддя розбирав справи одноосібно, його рішення були остаточними.

Незначні справи вирішувалися на рівні гільдійського та цехового самоуправління.

Міське право самоуправління в Європі стало результатом боротьби міст проти феодалного сеньйорального права і часто досягалося за викуп. Спочатку воно склалося у XIII ст. у місті Магдебурзі, потім поширилося на міста Східної Німеччини, а потім на Східну Пруссію. В результаті німецької експансії було сприйняте Сілезією, Чехією, Угорщиною, Польщею та Литвою. З XVI ст. воно

проникло на Україну (Київ, Чернігів, Полтава). У цілому магдебурзьке право подібне до середньовічного права самоуправління французьких міст-комун. В основу магдебурзького права були покладені привілеї, даровані у 1188 р. Магдебургу його архієпископом, а також прецеденти суду шефенів Магдебурга, норми «Саксонського свічада». Згідно з магдебурзьким правом, міста одержували самоуправління, звільнялися від феодальних повинностей (за виключенням обозної), одержували судовий та податковий імунітет (незалежність), право власності на міські землі. Магдебурзьке право надавало мешканцям міст, переважно міському торгівельно-ремісничому патріціату, право і порядок обрання органів управління – магістратів, бургомістрів, міських рад. Воно встановлювало порядок оподаткування, регламентувало діяльність купецьких об'єднань, містило норми цехового права, регулювало організацію ринків та визначало порядок здійснення правосуддя.

Разом з тим магдебурзьке право залишалося, за своїм змістом, правом феодальним, оскільки включало в себе елементи соціальної нерівності, обмежувало права підмайстрів, учнів, міського плебсу. У литовських та білоруських містах воно обумовлювало привілейованість німецького населення, а в Білорусії та Україні – польського; осіб православного віросповідання позбавляло права вільного проживання, участі в органах міського самоуправління. Наприклад, у Львові українцям (вони називали себе «русинами») дозволялося селитися тільки на «русинській» вулиці, заборонялося записуватися до цеху, утримувати корчму, під час поховання дозволялося супроводжувати померлого тільки через ворота, призначені для вивезення сміття.

У містах з магдебурзьким правом тривалий час вищою апеляційною інстанцією був суд м. Магдебурга (для Пруссії такою інстанцією з 1215 р. було м. Хелмно – звідси Хелминське право). У містах Польщі, у тому числі білоруських та українських, відповідно до розпорядження короля Казимира III, слід було звертатися до суду м. Кракова. Магдебурзьке право відбивалося у збірниках, які укладалися суддями, коментаторами.